

Амударёнинг куйи ўзанидаги кейинчалик Хива хонлиги пайдо бўлган ҳудудда жойлашган Хоразм сугорма дехкончилиқнинг фаровон ўлкаларидан саналарди. Сахро ва чўллар уни ташки оламдан узиб қўйган эди, бу ҳолат эса Хоразмга узок вақт мобайнида мустақил сиёсат юритиш имконини берди. Хоразм Ислом тарихида хижрий 93 йилдан, Кутайба ибн Муслим етакчилигидаги араб фотиҳлари кириб келганидан эҳтиборан тилга олина бошлади.

Хижрий тўртинчи асрда Амударёнинг сўл соҳилидаги Гурганж (Урганч) шаҳри катта иқтисодий ва сиёсий аҳамият касб этди. Ўша пайтда у Сибир ва Русия жанубидан чўллар орқали келадиган қарвон йўлларининг сўнгги бекати эди. Маҳаллий Махмунлар сулоласи хижрий 385 йили Афригийларни ағдариб, ўзига “хоразмшоҳлар” унвонини олди. Аммо Махмунийлар ҳукмронлиги узок давом этмади ва Хоразм расман Сомонийлар қўл остида қолди. Хижрий 408 йили Махмуд Газнавий Хоразмни ўз салтанатига қўшиб олишга қарор қилди ва Махмунийлар ҳукмронлиги нихоясига етди. Тахминан йигирма йилча Хоразмда газнавий ҳокимлар ҳукмронлик қилишди. Хижрий 432 йили Исмоил Хандон ибн Олтинтош ҳокимлик қилган вилоят ўғуз ҳукмдорларидан, Сирдарё соҳилидаги Жанда шаҳри ҳокими Шох Малик қўлига ўтди, аммо ўша йилиёқ Шох Маликни салжукийлар ағдариб ташлашди ва Хоразмга ўз ҳокимларини тайинлай бошлашди.

Хижрий 470 йиллар атрофида Ануштегин Жарчой Хоразм ҳокими этиб тайинланди. У салжукийлар султони Маликшоҳ саройида ҳаммомлар назоратчиси вазифасида эди. У салжукийларнинг газнавийларга қарши урушида иштирок этди. Урушда одинига салжукийлар мағлубиятга учрашди, кейинчалик эса, зафар қозонишди. Бунда Ануштегиннинг хизмати катта эди. Султон Маликшоҳ миннатдорчилик рамзи сифатида унга Хоразм ҳукмронлигини топширди. Ануштегин Хивада ўз вазифасини бажаришга киришди ва умри охиригача ҳокимлик қилди.

Хижрий 490 йили у вафот этганидан кейин ҳокимият қисқа муддатга турк волийларидан Экинчи ибн Кўчкор қўлига ўтди. Кейинроқ вилоят ҳокимлигига Ануштегиннинг ўғли Кутбиддин бош бўлди. У тадбирли киши эди, шу боис салжукийлар султони Берка Яруқ уни Хоразм ҳокимлигида қолдириб, уни шох унвони билан шарафлади. Хуросон устидан назорат салжукийлардан Санжар қўлига ўтгач, у ҳам Кутбиддиннинг ваколатини

тасдиқлади.

Унинг ҳукмронлиги даврида Мовароуннахрда Самарканд ҳокими мусулмон динига тўғри келмайдиган ёвузликларни килди. Шунда у кўлга олиниб, козилар маҳкамасига тортилди ва ўлим жазосига ҳукм килинди.

Хижрий 521 йили Кутбиддин ўрнини унинг ўғли Отсиз эгаллади. У бошда отаси сиёсатини давом эттирди, кейинчалик эса салжукийларга қарамликдан қутилишга интила бошлади. Султон Санжар уни тахтдан четлатди, аммо кўп ўтмай Отсиз Хоразм устидан ҳукмронликни қайта кўлга олди. Ҳукмронлигининг охириги йилларида у қудратли подшоҳга айланди, унинг ҳукмронлиги Форс ва Ҳузистондан ташқари мусулмон дунёсининг бутун шарқий ўлкаларига ёйилди. Отсиз вафотидан кейин хижрий 551 йили унинг ўғли Ил-Арслон ҳокимиятга келди. Унинг ҳукмронлиги даврида давлат чегаралари аста-секин кенгая борди, Хоразм осойишта ва гуллаб-яшнаган диёрга айланди.

Хоразмшоҳлардан Ил-Арслон хижрий 567 йили вафот этди.

Ҳукмдор вафотидан кейин тахтга унинг норасида ўғли Султоншоҳ Муҳаммад ўтирди. Унинг онаси ўғли номидан мамлакатни бошқарди. Лекин ўша йилиёк Муҳаммаднинг акаси Алоуддин Текеш Хоразмда ҳокимиятни кўлга олди. Хижрий 590 йили салжукийларнинг Ирокдаги давлатини тугатди, сўнгги салжукий султон Тўғрул Иккинчи ўлдирилди. Хижрий 596 йили Текеш ўрнини унинг ўғли Алоуддин Муҳаммад эгаллади. 605 йили у Хиротни эгаллади ва гурийлардан Гиёсиддин Маҳмуд билан жанг килди. Маҳмуд мағлубиятга учраб, ўлдирилди. Шундан кейин Муҳаммад Мовароуннахр шимолидаги Хатига бостириб бориб, маҳаллий қабилаларга қашатгич зарба берди. 611 йили у Кирмон, Мижрон, Синдни эгаллади, 612 йили эса Газнани кўлга қиритди.

Ўз давлати чегараларини хийла кенгайтириб олган Алоуддин Муҳаммад Ислом оламида бир вақтлар салжукийлар эгаллаган мартабага дахвогар эди. У халифа Насрдан алоҳида мақом талаб килди, бироқ у Муҳаммаднинг талабини қондиришдан бош тортди. Шунда Муҳаммад ўз мамлақатида аббосий халифа Наср номини хутбага қўшиб ўқишни тақиклади, шиалиқни қабул этганини эҳлон килди ва Али ибн Абу Толиб авлодларидан бирини халифа деб тан олди. Шундан кейин у халифа Насрга қарши юриш бошлади, бироқ Бағдодгача етиб қоролмай, ортига қайтди.

Айнан Алоуддин Муҳаммад олдиниға мўғул савдогарларни, кейинроқ Чингизхон элчиларини ўлдиришға фармон бериб, мўғулларнинг бостириб қиришға сабабчи бўлди. Шу сабабдан мўғуллар босқини бошланиб кетди ва бу нафакат хоразмшоҳлар давлати, балки бутун Ислом оламиға қатта фожиаға айланди. Алоуддин Муҳаммад мўғулларни тўхтатиб қололмади ва улар Хуросонға бостириб қиришди. Хоразм шоҳи Каспий денгизидаги ороллардан бириға қочишға мажбур бўлди ва хижрий 617 йили ўша ерда вафот этди. Унинг ўғли ва меросхўри Жалолиддин Мангуберди ҳам у билан қочди, Орадан икки йил ўтиб Хоразмға қайтиб келди ва мўғуллар билан жанг килди. Аммо мағлубиятға учради ва қолган-қутган аскарлари билан Хиндистонға қочди. Бу гар мўғуллар уни тақиб қилишға тушди ва Жалолиддин аскарларидан кўпи Хинд дарёсида қўқиб кетди.

Кейинчалик Жалолиддин Мангуберди Хоразмға қайтиб, Гурганжни эгаллади. У барча мусулмон ҳукмдорларни мўғулларға қарши бирға жанг қилишға қорлади, аммо улар саркарда дахватаға жавоб қилишмади. Шуни ҳам айтиб ўтиш қерак, Жалолиддиннинг ўзи уқаси Гиёсиддин, аббосий халифа, Кирмон ҳокими ва туркманлар билан душманлик қайфиятида эди.

Орадан кўп ўтмай, Жалолиддин яна мўғуллардан енгилди ва яна қочишға мажбур бўлди.

У хижрий 629 йили Курдистонда бир дехкон томонидан ўлдирилди. Хоразмшоҳлар ушбулар эди: Алоуддин Отсиз (521/1127-551/1156); Абул Фатх Ил-Арслон (551/1156-567/1172); Алоуддин Текеш (567/1172-596/1200); Алоуддин Муҳаммад (596/1200-617/1220); Жалолиддин Мангуберди (617/1220-629/1231).

Ойдин Ориф ўгли АЛИЗОДА,
фалсафа фанлари доктори (Боку).